

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.25>

РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ВПЛИВ НА ПРАКТИКУ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВУ ДОКТРИНУ В УКРАЇНІ

Сінкевич О.В.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права**Навчально-наукового інституту права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0000-0003-1700-9768

Мельник І.-І.,*аспірантка Навчально-наукового інституту права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0009-0000-9205-9090

Сінкевич О.В., Мельник І.-І. Репродуктивні права людини у практиці Європейського суду з прав людини: вплив на практику правозастосування та конституційно-правову доктрину в Україні.

Стаття присвячена питанням репродуктивних прав людини у рішеннях Європейського суду з прав людини та їх впливу на практику правозастосування та конституційно-правову доктрину в Україні. Наголошено, що важливим елементом системи основних прав людини є особисті репродуктивні права. Істотний вплив на систему регулювання та здійснення репродуктивних прав має судова практика, у тому числі практика Європейського суду з прав людини. Пріоритетним напрямком розвитку українського законодавства є дослідження можливостей використання судової практики у відносинах охорони та захисту репродуктивних прав. Головним при цьому є питання щодо меж регулюючого впливу прецедентних приписів у частині регулювання відносин щодо репродуктивних прав, відображених в рішеннях Європейського суду з прав людини. Зазначено, що можливість звернення до згаданої практики стає звичною правовою практикою з боку учасників судочинства та адміністративних процедур. Водночас, виникає проблема застосування судової практики у відносинах, які самостійного правового регулювання в Україні не мають через відсутність окремого нормативно-правового акту у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій. Підкреслено, що такий національний нормативно-правовий акт має відповідати принципам, сформульованим у прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини, які стосуються репродуктивних прав.

Сучасна правозастосовна практика діяльності Європейського суду з прав людини свідчить про використання ним напрацьованої власної методології тлумачення та інтерпретації, в основі якої лежить метод консенсусу (правового узгодження), тобто поєднання інтерпретації міжнародних актів та угод із практикою держав-членів (національною правовою системою). При цьому важливим є також використання аналізу конституційних інтерпретацій, відображених у національній правовій системі. На рівні конституційно-правової доктрини стає важливим формування теоретичних підходів до розуміння інтерпретаційних механізмів застосування прецедентного права Європейського суду з прав людини на прикладі сфери репродуктивних прав.

Ключові слова: репродуктивні права, основні права людини, прецеденти, судова практика Європейського суду з прав людини, тлумачення, інтерпретаційні механізми, європейський консенсус.

Sinkevych O.V., Melnyk I.-I. Human reproductive rights in the practice of the European Court of Human Rights: impact on law enforcement practice and constitutional legal doctrine in Ukraine.

The article is devoted to the issues of reproductive human rights in the decisions of the European Court of Human Rights and their impact on the practice of law enforcement and constitutional-legal doctrine in Ukraine. It emphasizes that personal reproductive rights are an important element of the system of fundamental human rights. Judicial practice, including the practice of the European Court of Human Rights,

has a significant impact on the regulation and implementation of reproductive rights. A priority area for the development of Ukrainian legislation is the study of the possibilities of using judicial practice in the field of protection and safeguarding reproductive rights. A key issue in this regard is the scope of the regulating influence of precedential rulings concerning reproductive rights, as reflected in the decisions of the European Court of Human Rights. It is noted that referring to this practice is becoming a common legal practice among participants in judicial and administrative procedures. At the same time, a problem arises in applying judicial practice to relationships that are not independently regulated by law in Ukraine due to the absence of a separate legal act governing assisted reproductive technologies. It is emphasized that such a national legal act should adhere to the principles outlined in the precedential decisions of the European Court of Human Rights related to reproductive rights.

The current law enforcement practice of the European Court of Human Rights demonstrates its use of a well-developed methodology for interpretation based on the consensus (legal harmonization) method, i.e., combining the interpretation of international acts and agreements with the practice of member states' national legal systems.

At the same time, the analysis of constitutional interpretations reflected in national legal systems is also important. At the level of constitutional-legal doctrine, it becomes important to form theoretical approaches to understanding the interpretative mechanisms for applying the precedent law of the European Court of Human Rights, specifically in the area of reproductive rights.

Key words: reproductive rights, basic human rights, precedents, European Court of Human Rights, jurisprudence, interpretation, interpretative mechanisms, European consensus.

Постановка проблеми. Основні права людини є конституційною базою сучасної правової та соціально-орієнтованої держави. Основні права людини четвертого покоління є фундаментальними підвалинами європейської концепції держави у сучасну епоху. У згаданих правах людини втілюються загальні цінності людської гідності, свободи, рівності та моральності, відображені у багаточисельних актах ЄС. Водночас, права людини – це не тільки ознаки демократичного державно-правового устрою, це категорія етично-моральна, що конкретизує поняття порядності, добра, загального блага, гідності, честі, справедливості щодо політики та політичної влади.

Важливим елементом системи сучасних прав людини і громадянина виступають репродук-

тивні права та сфера застосування допоміжних методів подолання безпліддя і реалізації права людини на материнство та права на батьківство.

Конституційно-правові гарантії захисту репродуктивно-генетичних прав додають стійкості всій системі їх правового регулювання. Репродуктивні права людини мають, з одного боку, природно-правову природу, яка характеризується ознаками невідчужуваності, невід'ємності, суб'єктивності та вродженості, а з іншого – позитивно-правову природу, яка передбачає обов'язок втручання держави у визначення юридичних кордонів репродуктивно-генетичних прав людини, встановлення для них видів та меж правового регулювання, нормативних підстав для обмеження, а також правових механізмів їх забезпечення, охорони та захисту.

Водночас, механізм законодавчого забезпечення права людини на охорону репродуктивного здоров'я та порядок застосування допоміжних репродуктивних методів потребує постійного удосконалення. Вагомим елементом впливу на правову сферу відіграє судова практика Європейського Суду з прав людини. Рішення ЄСПЛ у відповідних категоріях справ слугують орієнтиром правозастосування як у країнах членах-ЄС, так і в Україні.

Мета дослідження – це комплексний аналіз впливу на практику правозастосування та конституційно-правову доктрину судових рішень ЄСПЛ у сфері захисту репродуктивних прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження правового регулювання охорони репродуктивного здоров'я та репродуктивно-генетичних прав привертала увагу багатьох сучасних науковців як на теренах України, так і за її межами. Важливий внесок у доктрину репродуктивно-генетичних прав зробили такі вітчизняні автори: С.О. Болдіжар [1], Г.В. Анікіна [2], Т.І. Длугопольська [3], В.А. Ватрас [4], Р.Ю. Гревцова [5], Т.В. Курило [6], О.О. Пунда [7], В.І. Чечерський [8], Р.О. Стефанчук [9], Т.Н. Харатян [10] та багато інших. Проблема правового забезпечення та захисту репродуктивно-генетичних прав залишається мало дослідженою з позицій конституційно-правової теорії.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних природних прав кожної людини є право на продовження роду, яке взаємопов'язано з правом на репродуктивне здоров'я. На рівні нормативно-правових вимог сучасне правове поле ЄС містить багаточисельні приписи, які органічно доповнює практика ЄСПЛ.

Так, Хартія основоположних прав Європейського Союзу наголошує, що при застосуванні досягнень медицини і біології необхідно особливо дотримуватися таких вимог: добровільної і належним чином оформленої згоди зацікавленої

особи відповідно до правил, встановлених законом; заборони застосування евгеніки, особливо її частині, що має на меті селекцію людей; заборони використання людського тіла і його частин як джерела прибутку; заборони відтворення людини за допомогою клонування (п.п. 1-2 ст. 3) [11].

Директива 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 31.03.2004 року про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, заготівлі, перевірки, обробки, консервації, зберігання та розподілу людських клітин і тканин встановлює стандарти якості та безпечності людських тканин і клітин для забезпечення високого рівня охорони здоров'я людей [12], а Регламент (Євросоюзу) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 р. про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних та про вільне переміщення таких даних (також відомий у науковій літературі як: «Загальний регламент про захист даних» або «General Data Protection Regulation – GDPR») серед іншого встановлює особливості обігу персональних даних людини у медичній сфері [13].

Водночас, головним нормативно-правовим «орієнтиром» регламентування репродуктивних прав людини виступають положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) [14]. Справи, щодо яких ЄСПЛ ухвалив рішення, стосувалися таких аспектів, як дозвіл на законний аборт, дарування ембріону та наукові дослідження маніпуляції з ним, домашні пологи, розмноження шляхом медичного втручання, запобіжні заходи охорони здоров'я новонародженої дитини, внутрішньоутробні медичні тести, операції по стерилізації, примусова стерилізація жінок, сурогатне материнство, ненароджена дитина та право на життя.

Питання, пов'язані із захистом репродуктивних прав охоплюються різними статтями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, зокрема: ст. 2 (право на життя); ст. 3 (заборона катування); ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя); ст. 14 (заборона дискримінації); ст. 1 (захист власності) Протоколу № 1 [15].

Прецедентна практика ЄСПЛ нині фактично є елементом національної правової системи, оскільки сама Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод дає ЄСПЛ право тлумачити положення Конституції України, а національні судові органи починають дедалі більше посилаються на його судові рішення при вирішенні питань у межах національної судової юрисдикції. «Необхідність забезпечення прямої дії норм Конвенції, в якій закріплено права людини та основні свободи, практично полягала не тільки у визнанні їх природно-правового

характеру, тобто такими, які не надаються державою, а є «невідчужуваними» та «непорушними». Йшлося про встановлення нових стандартів правосуддя при тлумаченні тих норм Конвенції, які з огляду на специфіку юридичної природи прав людини не можуть бути сформульовані абсолютно чітко, не потребують додаткового та конкретизуючого тлумачення, оскільки існують у вигляді «відкритого тексту» з метою вирішення майбутніх проблем. Цій меті максимально прислужилося створене Європейським судом з прав людини прецедентне право, яке надає правам людини необхідної конкретизації, визначає їхню юридичну природу, універсалізує їх розуміння і надає чіткості та ясності розуміння тексту Конвенції», – наголошує С. Шевчук [16].

Підкреслимо, що в останні роки питання допоміжних репродуктивних технологій та сурогатного материнства стали предметом розгляду ЄСПЛ у багатьох справах. Серед яких – справа «С.Х. та інші проти Австрії» [17], «Кнехт проти Румунії» [18], «Парилло проти Італії» [19], «Надеску проти Румунії» [20], «Еванс проти Сполученого Королівства» [21], «Діксон проти Сполученого Королівства» [22], «Менессон проти Франції» [23], «Лабассе проти Франції» [24], «Карін Лаборе та інші проти Франції» [25], «Д. та інші проти Бельгії» [26], «Парадісо та Кампанеллі проти Італії» [27].

Найбільш поширеними є звернення до ЄСПЛ щодо питання забезпечення захисту у випадках порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої «Кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції» [14]. Так, у контексті порушення положення цієї статті було прийнято рішення ЄСПЛ у справах «С. Х. та інші (S.X. and Others) проти Австрії» [17] та «Коста і Паван» (Costa and Pavan) проти Італії» [28].

Зокрема, у справі «С Х та інші (S.X and Others) проти Австрії» четверо заявників – це дві подружні пари, в кожній з яких виникли проблеми щодо штучного запліднення. В першого подружжя (перший та другий заявник) склалася ситуація, коли можна було використати яйцеклітину дружини і сперму донора, але разом з тим в силу захворювання цієї жінки можливо було провести лише *in vitro* запліднення, проте згідно з чинним законодавством можна було провести лише *in vivo* запліднення донорською спермою. В другій парі була протилежна ситуація – організм жінки не виробляв яйцеклітин і потрібно було проводити імплантацію ембріона, зачатого від сперми її чоловіка та донорської яйцеклітини [17]. Однак за законодавством Австрії таку процедуру здійснити було неможливо. Заявники скаржилися на порушення ст. 8 в сукупності

зі ст. 14 Конвенції, оскільки, незважаючи на важливість права на створення сім'ї та права на відтворення, держава не встановила належних умов для його регулювання. ЄСПЛ у своєму рішенні наголосив, що в обох випадках мало місце порушення ст. 14 Конвенції, оскільки різниця у правовому регулюванні зазначених ситуацій була необґрунтованою та непропорційною.

У справі «Коста і Паван» (Costa and Pavan) проти Італії» заявниками була італійська пара, обидва з партнерів в якій є здоровими носіями генетичного захворювання кістозний фіброз, що стало причиною переривання другої вагітності заявниці, а її перша дитина стала носієм захворювання. Заявниця хотіла уникнути передачі своєї хвороби другій майбутній дитині [28]. Однак, за законодавством Італії, використання технології штучного запліднення і передімплантаційної генетичної діагностики, що дозволяє зробити генетичний аналіз ембріона перш, ніж він буде використаний для ініціації вагітності, можливо тільки для безплідних або нездатних до дітородіння пар, або для пар, в яких чоловік страждає вірусними захворюваннями, що передаються статевим шляхом. Посилаючись на ст. 8, заявники поскаржилися на те, що єдиною можливістю у них залишається природне зачаття, а потім переривання вагітності в разі позитивного аналізу плода на дане захворювання. Суд визнав, що бажання заявників зачати дитину, яка не страждає зазначеним генетичним захворюванням, знаходиться в сфері дії статті 8 як одна з форм вираження їх приватного і сімейного життя. Законодавча заборона є законним засобом обмеження, метою якого є захист моралі, а також прав і свобод інших осіб. При цьому суд вирішив, що повна заборона передімплантаційної генетичної діагностики є невідповідною мірою [29].

Стає очевидним, що широка «палітра» предметів судового розгляду та суспільних відносин, які охоплені згаданими вище рішеннями ЄСПЛ, вимагає перед національною правозастосовною практикою та науковою доктриною сформулювати уніфіковане тлумачення ролі та значення закріплених у цих рішеннях прецедентів. Це питання переплітається з ідеями прямого застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод через механізми прямої дії Конституції України.

Як наголошує О.Д. Моткова, реалізація юридичної властивості прямої дії норм Конституції України не має на меті виключно подолання прогалів у галузевому законодавстві України; гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин; реалізується безумовно та не потребує певних на те умов, що відрізняє її від анало-

гії закону та аналогії права. Норми Конституції України та норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод співвідносяться за структурою, формою дії та особливостями застосування, що дозволяє визначити концептуальні особливості формування механізму реалізації та застосування положень Конституції України як норм прямої дії. Центральною при цьому виступає ідея щодо однотипного застосування норм Конституції України та Конвенції про захист прав і основоположних свобод на етапах реалізації права людини та його захисту через аналогічну природу і правову будову їх норм. Норми Конституції України, з огляду на їх юридичні властивості, можуть застосовуватись аналогічно до того, як Європейський суд застосовує положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [30, с. 165-166].

Важливим при цьому стає також опрацювання на науково-теоретичному рівні ролі європейського правового консенсусу. Європейський консенсус - це поняття, яке використовується виключно в контексті практики Європейського суду з прав людини. Це концепція, яка використовується Судом, і впливає з еволюційного характеру тлумачення Європейської конвенції про права людини. Як неодноразово заявлялося ЄСПЛ, Конвенція є «живим» інструментом для держав-членів, в яких вона застосовується. Європейський консенсус відображає загальні стандарти і тлумачення прав людини, які сформульовані в рішеннях та практиці ЄСПЛ. Ці стандарти не завжди зводяться до конкретних положень Європейської конвенції з прав людини, але вони допомагають узгодити різні права та інтереси в сучасному багатокультурному і багатоторівневому європейському суспільстві.

Європейський консенсус знаходить своє відображення на двох рівнях. По-перше, його можна визначити на рівні правил, під якими мають на увазі конкретні імплементаційні заходи, які вживаються для реалізації правового принципу в конкретній системі. По-друге, консенсус може діяти на рівні власне принципів, під якими мають на увазі ті загальні концепції, які лежать в основі національних правових стандартів [31, с. 13].

Очевидно, що знання стандартів, розроблених Європейським судом з прав людини, розуміння процесу і механізмів інтерпретації, використовуваних задля їх встановлення, має вирішальне значення для їх правильного застосування на національному рівні, особливо з урахуванням того, що національні суди відіграють важливу роль у процесі інтерпретації. Використання консенсусу на європейському рівні як методу аргументації рішень Суду є необхідним і впливає з необхідності легітимності висновків, яких він доходить у випадках, переданих для аналізу суду. Крім того

у тих випадках, коли такі прояви, як невідповідність законодавства вимогам Конвенції, відсутні, ЄСПЛ вирішує справу з урахуванням положень національного законодавства.

Таким чином з позицій техніко-юридичного конструювання має місце часткове не співпадіння між розташуванням репродуктивних прав у конституційному та галузевому законодавстві, що впливає і на сферу практичного здійснення своїх прав учасниками правовідносин у сфері застосування репродуктивних технологій.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що важливим елементом системи основних прав людини є особисті репродуктивних прав. Істотний вплив на систему регулювання та здійснення репродуктивних прав має судова практика, у тому числі практика Європейського Суду з прав людини. Пріоритетним напрямком розвитку українського законодавства є дослідження сфери використання подібної практики у відносинах охорони та захисту репродуктивних прав. Головним при цьому є питання меж поширення науково-теоретичних положень та нормативно-правових приписів у частині регулювання відносин у сфері репродуктивних прав, відображених у рішеннях ЄСПЛ, на сферу вітчизняного правозастосування. Підкреслимо, що багаточисельні морально-етичні, релігійні та правові проблеми застосування репродуктивних прав взагалі, й сурогатного материнства зокрема, досі не дозволяють сформуванню у законодавстві багатьох держав єдиного підходу до використання цих репродуктивних засобів та способів реалізації відповідних прав.

На правозастосовному рівні можливість звернення до рішень ЄСПЛ не викликає жодних питань та стає звичною практикою з боку учасників судочинства та застосування адміністративних процедур. Водночас виникає проблема застосування судової практики у відносинах, які самостійного правового регулювання в Україні не мають через відсутність окремого нормативно-правового акту у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій. Такий національний нормативно-правовий акт має відповідати принципам тлумачення, сформульованим у прецедентних рішеннях ЄСПЛ щодо регламентування репродуктивних прав.

Сучасна правозастосовна практика діяльності ЄСПЛ свідчить про використання ЄСПЛ напрацьованої ним власної методології інтерпретації, в основі якої лежить метод консенсусу (правового узгодження), тобто поєднання інтерпретації міжнародних актів та угод із практикою держав-членів (національною правовою системою). Отже важливим на доктринальному рівні стає формування теоретичних підходів до розуміння інтерпретаційних механізмів застосування прецедентного права ЄСПЛ.

Ефективна реалізація потенціалу судової практики ЄСПЛ при вирішенні національними судами та адміністративними органами спорів, пов'язаних з здійсненням репродуктивних прав, повинна знайти своє відображення на рівні перспективного національного законодавства, що дозволяє запропонувати включити до нього окрему правову норму такого змісту: «Стаття – Врахування судової практики Європейського Суду з прав людини при вирішенні судом спорів, пов'язаних із здійсненням репродуктивних прав «При вирішенні спорів, пов'язаних з здійсненням репродуктивних прав, суд або орган публічного управління за заявою заінтересованої сторони може врахувати положення судової практики Європейського Суду з прав людини, якщо вони не суперечать вимогам цього Закону, інших законів та моральним засадам суспільства».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Болдіжар С.О. Сурогатне материнство: співвідношення медичної та правової визначеності. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право*. 2019. Т. 1. Вип. 58. С. 196–199.
2. Анікіна Г.В. Поняття та ознаки цивільних правовідносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. (дата звернення 10.12.2023 р.)
3. Длугопольська Т.І. Правова природа репродуктивних прав фізичних осіб. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 2. С. 103–107.
4. Ватрас В.А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики: монографія. Хмельницький : Видавництво ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 824 с.
5. Гревцова Р.Ю. Актуальні проблеми правового регулювання охорони громадського здоров'я в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 1 (11). С. 195–208.
6. Курило Т.В. Особливості правового регулювання репродуктивних прав фізичної особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 66–68.
7. Пунда О.О. Адміністративно-правова охорона особистих немайнових прав : монографія. Ірпінь-Хмельницький, ФОП Стрихар А.М., 2017. 542 с.
8. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження: монографія. Херсон : Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.
9. Стефанчук Р.О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального*

- управління та права. 2003. № 1-2 (9-10). С. 66–73.
10. Харатян Т.Н. Забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: зарубіжний досвід та перспективні напрямки його удосконалення в Україні. *Право і суспільство*. 2018. № 1. URL <http://pravoisuspilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=110> (дата звернення 09.12.2023 р.)
 11. Хартія основоположних прав Європейського Союзу URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ:C:2007:303:TOC>. (дата звернення: 12.10.2023).
 12. Директива 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, заготівлі, перевірки, обробки, консервації, зберігання та розподілу людських клітин і тканин від 31.03.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-04#Text (дата звернення: 12.10.2023).
 13. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679&from=ENm> (дата звернення: 12.10.2023).
 14. Європейська конвенція з прав людини з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 1, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr (дата звернення: 12.10.2023).
 15. Європейський суд з прав людини оприлюднив перелік та фабули рішень у справах, пов'язаних з репродуктивними правами. URL: <https://www.echr.com.ua/reproduktivni-prava-praktika-yespl-perelik-sprav> (дата звернення: 12.10.2023).
 16. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIIdx=416>. (дата звернення: 12.10.2023).
 17. Case of S.H. and Others v. Austria, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5D%22%3A%5B%5D%7D> (дата звернення: 2.10.2023).
 18. Case of Knecht v. Romania, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5D%22%3A%5B%5D%7D> (дата звернення: 2.10.2023).
 19. «Паррілло проти Італії» [Parrillo v. Italy]. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-163029&filename=CASE%20OF%20PARRILLO%20v.%20ITALY%20-%20%5B%20Ukrainian%20Translation%5D%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&_ogEvent=False (дата звернення: 2.10.2023).
 20. Case of Nedescu v. Romania (Application № 70035/10): Judgment European Court of Human Rights, 16 January 2018. URL: <https://www.juridice.ro/wp-content/uploads/2018/01/CASE-OF-NEDESCU-V.-ROMANIA.pdf> (дата звернення: 2.10.2023).
 21. Case of Evans v. The United Kingdom (Application № 6339/05): Judgment European Court of Human Rights, 10 April 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5D%22%3A%5B%5D%7D> (дата звернення: 2.10.2023).
 22. Case of Dickson v. The United Kingdom (Application № 44362/04): Judgment European Court of Human Rights, 4 December 2007 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5D%22%3A%5B%5D%7D> (дата звернення: 2.10.2023).
 23. Case of Mennesson v. France (Application № 65192/11): Judgment European Court of Human Rights, 26 June 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145389>. (дата звернення: 2.10.2023).
 24. Case of Labassee v. France (Application № 65941/11): Judgment European Court of Human Rights, 26 June 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145378> (дата звернення: 2.10.2023).
 25. Case of Laborie v. France (Application № 44024/13): Judgment European Court of Human Rights, 16 January 2015. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-151104> (дата звернення: 2.10.2023).
 26. Case of D. and others v. Belgium (Application № 29176/13): Judgment European Court of Human Rights, 8 July 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155182> (дата звернення: 2.10.2023).
 27. Case of Paradiso and Campanelli v. Italy (Application № 25358/12): Judgment European Court of Human Rights, 24 January 2017 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appid%22%3A%5B%5D%22%3A%5B%5D%7D%22%3A%5B%5D%22%3A%5B%5D%7D> (дата звернення: 2.10.2023).

28. Постанова ЄСПЛ у справі «Коста і Паван» (Costa and Pavan) проти Італії». URL: <http://base.garant.ru/70369402> (дата звернення: 2.10.2023).
29. Логвінова М.В. Діяльність Європейського суду з прав людини в сфері захисту сімейних прав та охоронюваних законом інтересів у контексті правозастосовчої практики України. *Правові позиції Європейського суду з прав людини у правозастосовчій практиці України: збірник наукових праць викладачів кафедри судочинства*. За ред. М.К. Галянтича. Івано-Франківськ: ПНУ імені В. Стефаника, В.П. Супрун, 2017. С. 93–132.
30. Моткова О.Д. Пряма дія норм Конституції України у сферах реалізації та захисту прав людини: питання теорії та практик. Дис. на здобуття наукового ступеня к. ю. н. 12.00.02. Інститут законодавства Верховної Ради України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2019. 196 с. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15119> (дата звернення: 2.10.2023)
31. Kanstantsin Dzehtsiarou. *European Consensus and the Legitimacy of the European Court of Human Rights*. Cambridge University Press. 2015. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/european-consensus-and-the-legitimacy-of-the-european-court-of-human-rights/E4515C5EAD3CB47DE2D7852B713446C9>. (дата звернення: 2.10.2023).